

زیارت اربعین، الگویی در ترویج شعائر دینی

یدالله حاجی زاده^۱

چکیده

تأمل در زیارت اربعین سرور و سالار شهیدان، حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام و واکاوی تأثیرات آن به عنوان یکی از شعائر الهی و پاسداشت چهلمین روز حادثه کربلا، از اهمیت خاصی برخوردار است. این امر می‌تواند در ترویج شعائر دینی در جوامع اسلامی و حتی جوامع غیر مسلمان نیز به ایفای نقش پردازد و هویت دینی و مذهبی شیعه را به همگان نشان دهد. بررسی منابع متقدم و بهره‌گیری از شیوه توصیفی نشان می‌دهد زیارت اربعین، یکی از توصیه‌های پیشوایان دین اسلام به پیروان خویش بوده و از آن به عنوان یکی از علامات و نشانه‌های مؤمن یاد شده است. فلسفه این شعار نمادین در کنار سایر شعائر دینی این است که انسان را به یاد خدا بیندازد، افراد را در پیمودن مسیر حسینی یاری بخشد، مکتب امام حسین علیه السلام را به عنوان مکتب شهادت و ایثار به جهانیان معرفی کند، موجبات وحدت هر چه بیشتر را میان مسلمانان فراهم کند و از این طریق، همگان را به مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی فراخواند.

واژگان کلیدی: زیارت اربعین، امام حسین علیه السلام، امت اسلامی، شعائر دینی، وحدت و تقریب مسلمانان.

۱. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، مدرس معارف اسلامی گرایش تاریخ و تمدن اسلامی.

مقدمه

دین اسلام به عنوان آخرین و کامل‌ترین دین آسمانی، توسط خاتم پیامبران، حضرت محمد ﷺ بر بشریت عرضه شده است. در این دین الهی، نمادها، علامات و شعائری وجود دارد که توجه به آنها می‌تواند نقشی اثرگذار در انتقال ارزش‌های دینی ایفا کند. زیارت اربعین، یکی از این علامت‌هاست که پیشوایان دین همواره بر توجه به آن تأکید داشته و حتی از آن به عنوان یکی از نشانه‌های مؤمن یاد کرده‌اند. امروزه اربعین و زیارت اربعین به شعاری رسا و همایشی جهانی تبدیل شده که بزرگ‌ترین اجتماع معنوی بشری را رقم زده و این ظرفیت را یافته است که نه تنها مسلمانان، بلکه غیر مسلمانان را نیز به خود جلب کند و با خویش همراه سازد. تأمل در این شعار ارزنده و واکاوی در این شعار و تأثیرات آن، از اهمیت خاصی برخوردار است. سؤالی که این نوشتار درصدد پاسخگویی به آن است اینکه زیارت اربعین در منابع متقدم چگونه انعکاس یافته و این نشانه الهی چه نقشی در ترویج سایر شعائر دارد؟

۱. مفهوم‌شناسی

اربعین و زیارت اربعین

اربعین به معنای چهلم یا چهلمین روز از یک واقعه است. عدد چهل معمولاً عددی است که نشان‌دهنده کمال، رسیدن و پختگی یک چیز است. در برخی از روایات، عدد چهل از ارزش و اهمیت خاصی برخوردار است.^۱ چهلمین روز شهادت مظلومانه امام حسین ﷺ و یاران وفادارش که مصادف با بیستم ماه صفر است، اصطلاحاً «اربعین» نامیده شده است. زیارت اربعین، زیارتی است که در این روز در کنار مضع شریف آن حضرت توسط شیعیان انجام می‌گیرد. در برخی از روایات، به این زیارت توصیه شده است. (مفید، ۱۴۱۳ الف، ص ۵۳ و طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۵۲)

۱. پیامبر اکرم ﷺ: «مَنْ أَخْلَصَ لِلَّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا فَجَزَّ اللَّهُ بَيْنَايَ الْحِكْمَةَ مِنْ قَلْبِهِ عَلَى لِسَانِهِ» (ابن فحد حلّی، ۱۴۰۷، ص ۲۳۲). عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ﷺ قَالَ: «مَنْ حَفِظَ مِنْ أَحَادِيثِنَا أَرْبَعِينَ حَدِيثًا بَعَثَهُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمًا قَمِيحًا». (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۴۹).

شعائر

شعار به معنی علامت است و شعائر، جمع شعاره و شعیره به معنای معالم و نشانه‌ها است (قرشی، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۴۲؛ صاحب بن عباد، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۲۸۱ و جوهری، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۶۹۸). شعائر در اصطلاح به معنای محلی است که برای عبادت، معین شده است (طبرسی، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۱۳۰). شعائر حج، معالم (نشانه‌های) آن است که خداوند، مسلمانان را به سوی آن خوانده و به قیام بدان فرمان داده است. شعائر الهی یعنی نشانه‌ها و علامت‌هایی که انسان از آن نشانه‌ها و علامت‌ها، به یاد خدا می‌افتد؛ همانند صفا و مروه که از نشانه‌های خدا معرفی شده‌اند (بقره: ۱۵۸). از مهم‌ترین شعائر الهی، می‌توان به اذان، نماز، روزه، زکات، حج، عزاداری‌ها و... اشاره کرد؛ اموری که با انجام آنها، دیگران نیز به یاد خداوند می‌افتند.

شعائر، نشانه‌هایی از مسلمانی افراد هستند که مسلمانان بر محور آنها گرد آمده و از گمراهی و ضلالت مصون می‌مانند. به تعبیر دیگر، «هر مکان و علامتی که برای عبادت باشد و انسان را به یاد خدا بیندازد، جزء شعائر اسلامی محسوب می‌شود، اما برخی از آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند؛ مانند حج که یکی از مهم‌ترین شعائر اسلام است» (شهید ثانی، ۱۴۱۲، ج ۱، ص ۲۱۷). در زیارت اربعین نیز انسان با دیدن دیگر زائران، به یاد خداوند می‌افتد. آیت‌الله بهجت در این باره می‌گوید: «زیارة الاربعین همان اربعین حسینی است که آدم، آنجا عده‌ای را که آمده‌اند، می‌بیند [و هم خودش توسط آنها به یاد خدا می‌افتد و هم آنها توسط او]؛ مثل حج، که آدم در مکه یا مدینه، همشهری‌هایش را می‌بیند که عده زیادی از آنها هم آمده‌اند، به واسطه آنها به یاد خدا می‌افتد» (بهجت، ۱۳۹۴، ص ۲۷۷). ایشان در جای دیگری، ضمن اشاره به روایت امام حسن عسکری علیه السلام درباره زیارت اربعین^۱ می‌فرماید: «پس هر عبادتی که سبب دخول دیگران در یاد خدا و در اطاعت خدا شود، از دو جهت مقرب است: یکی از آن جهت که خود «مأمور به» است و دیگری از آن جهت که تهییج دیگران به سوی اطاعت است و ذوالشرافتین است» (رک: <http://bahjat.ir>، تاریخ: ۱۳۹۸/۶/۴). در حقیقت، امام حسین علیه السلام به جهت آنکه داعی الی الله است، همگان را به خداوند دعوت می‌کند.

واژه شعائر، در قرآن کریم نیز به کار رفته و تعظیم شعائر، نشانه تقوای درونی معرفی شده

۱. به این روایت، در ادامه اشاره خواهد شد.

است: «وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ» (حج: ۳۲). از مهم‌ترین کارکردهای شعار، معرفی مکتب، اعلام توحید و ترساندن دشمن است.

۲. استحباب زیارت امام حسین علیه السلام به‌ویژه در اربعین

در روایات پیشوایان دینی، زیارت امام حسین علیه السلام بارها سفارش شده است. شیخ حر عاملی، در وسائل الشیعه، در ابوابی همچون باب استحباب تکرار زیارة الحسین علیه السلام، باب استحباب زیارة النساء، باب کراهة ترک زیارت الحسین علیه السلام، باب استحباب المشی الی زیارة الحسین علیه السلام و باب استحباب الاستنابة فی زیارت الحسین علیه السلام، برخی از این روایات را آورده است (رک: حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۴، ص ۴۰۹-۴۴۲). این زیارت به قدری اهمیت دارد که در مناسبات گوناگونی چون شب عرفه، اول رجب، نیمه شعبان، شب نیمه شعبان در کربلا، شب قدر، شب عید فطر، شب عاشورا، روز عاشورا، روز اربعین و هر شب جمعه به آن سفارش شده است. (رک: قمی، بی تا، ص ۴۱۰-۴۶۹)

در حدیثی از امام صادق علیه السلام نیز آمده است: «مَنْ أَرَادَ اللَّهُ بِهِ الْخَيْرَ قَدَفَ فِي قَلْبِهِ حُبَّ الْحُسَيْنِ علیه السلام وَ حُبَّ زِيَارَتِهِ وَ مَنْ أَرَادَ اللَّهُ بِهِ الشُّوْءَ قَدَفَ فِي قَلْبِهِ بُغْضَ الْحُسَيْنِ وَ بُغْضَ زِيَارَتِهِ؛ هرکس که خدا خیرخواه او باشد، محبت حسین علیه السلام و زیارتش را در دل او می اندازد و هرکس که خدا بدخواه او باشد، کینه و خشم حسین علیه السلام و خشم زیارتش را در دل او می اندازد» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۱۴۲). این روایت نشان می دهد زیارت امام حسین علیه السلام، خیر و سعادت است که نصیب هرکسی نمی شود و تنها کسانی که خداوند اراده خیر درباره آنان دارد به چنین سعادت نایل می شوند.

در روایت دیگری، امام صادق علیه السلام به شخصی به نام حسین بن ثویر بن ابی فاخته فرمود: ای حسین! هرکس به نیت زیارت قبر امام حسین علیه السلام از منزل خویش خارج شود، اگر پیاده باشد، به جهت هر قدمی که برمی دارد، حسنه ای برای او نوشته می شود و گناهی از او پاک می شود تا زمانی که به حائر برسد. وقتی به حائر رسید، خداوند او را از مصلحین و برگزیدگان قرار می دهد

۱. در تاریخ آمده است: متوکل عباسی (حک: ۲۳۲ تا ۲۴۷ق)، به علت دشمنی با امام علی علیه السلام و شیعیان آن حضرت، در سال ۲۳۶ق، دستور تخریب قبر امام حسین علیه السلام و خانه های اطراف آن را صادر کرد. وی دستور داد قبر را شخم بزنند و

تا زمانی که زیارتش را انجام دهد. وقتی مناسکش را انجام داد، خداوند او را از رستگاران قرار می‌دهد و وقتی خواست برگردد، ملکی بر او وارد می‌شود و می‌گوید رسول خدا ﷺ بر تو سلام می‌رساند و می‌فرماید اعمالت را از سر بگیر که همه گناهان گذشته تو بخشیده شد (همان، ص ۱۳۲). این روایت نیز نشان می‌دهد زائر حسینی، مورد عنایت خداوند است و خداوند به برکت امام حسین ﷺ، گناهان او را مورد عفو و بخشش خویش قرار می‌دهد.

در این میان، زیارت اربعین به عنوان یکی از زیارت‌هایی که تنها مختص امام حسین ﷺ است، دارای اهمیت و فضیلت خاصی است و به عنوان امری مستحب، مورد تأکید قرار گرفته است (مفید، ۱۴۱۳ الف، ص ۵۳ و حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۴، ص ۴۷۸). در اهمیت این زیارت، در حدیثی از امام حسن عسکری ﷺ، این زیارت به عنوان یکی از نشانه‌های مؤمن قلمداد شده است. آن حضرت می‌فرماید: «عَلَامَاتُ الْمُؤْمِنِ حَمْسٌ: صَلَاةُ الْإِخْدَى وَالْحُسَيْنِ وَ زِيَارَةُ الْأَرْبَعِينَ وَ التَّحَنُّنُ فِي الْيَمِينِ وَ تَغْفِيرُ الْجَبِينِ وَ الْجَهْرُ بِبِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ؛ علامت‌های مؤمن، پنج چیز است: پنجاه و یک رکعت نماز [در روز] و زیارت اربعین و انگشتی به دست راست کردن و گذاشتن پیشانی بر خاک و بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم نماز را بلند گفتن». (مفید، ۱۴۱۳ الف، ص ۵۳ و طوسی، ۱۴۰۷، ج ۶، ص ۵۲)

در بیانی از آیت‌الله جوادی آملی آمده است: «اهمیت زیارت اربعین، تنها به این نیست که از نشانه‌های ایمان است؛ بلکه طبق این روایت، در ردیف نمازهای واجب و مستحب قرار گرفته است. بنابراین همان‌گونه که نماز، ستون دین و شریعت است، زیارت اربعین و حادثه کربلا نیز ستون ولایت است، اما مهم آن است که در یابیم نماز و زیارت اربعین، انسان را چگونه متدین می‌کند. به دیگر سخن، بر اساس فرموده رسول خدا ﷺ، عصاره رسالت نبوی ﷺ، قرآن و عترت است؛ عصاره کتاب الهی که دین خداست، ستونی دارد که نماز است و عصاره عترت نیز ستونش زیارت اربعین است که این دو ستون در روایت امام عسکری ﷺ در کنار هم ذکر شده است». (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۲۲۷ - ۲۳۴)

بذر بپاشند و آبیاری کرده و مردم را از رفتن به آنجا منع کنند. آب هر چند دور تا دور قبر را دربرگرفت، اما قبر آن حضرت را فرانگرفت و بر روی قبر جاری نشد. به همین سبب، نام «حائر» را بر مرقد مطهر آن حضرت گذاشتند. (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۰۵، ص ۳۹۵ و زرکلی، ۱۹۹۸، ج ۸، ص ۳۰).

۱. «بَابُ تَأْكِدِ اسْتِحْبَابِ زِيَارَةِ الْحُسَيْنِ ﷺ يَوْمَ الْأَرْبَعِينَ مِنْ مَقْتَلِهِ وَ هُوَ يَوْمُ الْعَشْرِينَ مِنْ صَفَرٍ».

سیدبن طاووس نیز در «اقبال الاعمال»، فضیلت و استحباب زیارت امام حسین علیه السلام در روز بیستم ماه صفر را بیان کرده و به همین حدیث معروف امام حسن عسکری علیه السلام تمسک می‌کند (سیدبن طاووس، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۱۰۰). این زیارت در حقیقت، به منظور زنده نگه داشتن یاد و خاطره و به عبارتی مکتب امام حسین علیه السلام بوده است. در حدیث دیگری که صفوان جمال آن را از امام صادق علیه السلام نقل کرده، کیفیت و آداب این زیارت بیان شده است. (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۷۸۸)

در اینکه مقصود از زیارت اربعین، آیا خواندن زیارتی است که مخصوص اربعین است یا سفر به کربلا و زیارت مضع شریف امام حسین علیه السلام در روز اربعین است، شاید در این باره نتوان اظهار نظر قطعی کرد، اما تردیدی نیست که آنچه از کمال برخوردار است، زیارت قبر امام حسین علیه السلام از نزدیک و خواندن زیارت مخصوصه این روز است. این زیارت را رجاء می‌توان از راه دور خواند. روایتی از امام صادق علیه السلام وجود دارد که کیفیت زیارت امام حسین علیه السلام از راه دور را بیان کرده است. (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۴، ص ۵۸۹ و ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۲۸۷)

۳. نمود تاریخی اربعین

در چهلمین روز شهادت امام حسین علیه السلام، جناب جابر بن عبدالله انصاری (م ۷۸ق)، از صحابی گرانقدر رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، موفق به زیارت امام حسین علیه السلام شده است (مفید، ۱۴۱۳، ص ۴۶؛ طوسی، ۱۴۱۱، ج ۲، ص ۷۸۷ و ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱، ص ۹۱۶). خلاصه این جریان، که عمادالدین طبری شیعی، آن را در کتابش با تفصیل نقل کرده، چنین است: عطیه عوفی (م ۱۱۱ق) نقل می‌کند: ما همراه جابر بن عبدالله انصاری به قصد زیارت قبر امام حسین علیه السلام حرکت کردیم. چون به کربلا رسیدیم، جابر نخست در کنار رودخانه فرات، «غسل زیارت» نمود و پیراهن پاکیزه‌ای پوشید و از کیسه، عطرش را بیرون آورد... سپس لباس و بدنش را خوشبو ساخت و با پای برهنه به جانب قتلگاه حرکت کرد، درحالی که زبانش به نام و یاد الهی مترنم بود. هنگامی که نزدیک قبر مطهر سیدالشهدا علیه السلام رسیدیم، جابر به من گفت: دستم را روی قبر بگذار. وقتی دستش را بر تربت آرامگاه امام نهادم، به یک باره از اعماق دل آهی کشیده و بی هوش شد؛ لذا

بر سر و صورتش آب پاشیدم. چون به هوش آمد، سه بار فریاد برآورد: «یا حسین!» آنگاه خطاب به امام، عرضه داشت: «آیا دوست، جواب سلام دوستش را نمی دهد؟!... سپس گفت: حسین جان! من خود، جوابم را می دهم؛ چراکه می دانم رگ های گردنت را بریده اند و بین پیکر و سرت جدایی افکنده اند. لذا پاسخ سلام دوستت را نمی دهی!...». (طبری آملی، ۱۳۸۳، ص ۷۴-۷۵)

گزارش زیارت جابر در اربعین، توسط موفق بن احمد خوارزمی، از علمای اهل سنت در قرن ششم نیز در مقتل الحسین علیه السلام آمده است (خوارزمی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۱۹۰). این احتمال، دور از ذهن نیست که جابر به جهت فضیلتی که درباره زیارت امام حسین علیه السلام در چهلمین روز شهادت آن حضرت شنیده بود، در چنین روزی به زیارت امام آمده باشد.

بر اساس برخی از نقل ها، اهل بیت امام حسین علیه السلام نیز در چنین روزی به کربلا رسیدند. ابوریحان بیرونی و پس از او، ابن نما حلی و سیدبن طاووس، به این موضوع اشاره دارند (بیرونی، ۱۴۰۰، ص ۴۲۴ و ابن نما حلی، ۱۳۶۹، ص ۱۰۷). سیدبن طاووس در کتاب لهوف می فرماید: هنگامی که زنان و خاندان امام حسین علیه السلام از شام بازگشتند و به عراق رسیدند، به راهنماییشان گفتند: «ما را از راه کربلا ببر». آنان به قتلگاه [شهدا] رسیدند و جابر بن عبدالله انصاری و گروهی از بنی هاشم و مردانی از خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله را دیدند که برای زیارت قبر حسین علیه السلام آمده بودند. پس در یک زمان، در آنجا گرد آمدند و با گریه و اندوه و بر سر و صورت زنان، به هم رسیدند و مجلس های عزایی برپا داشتند که جگر را آتش می زد. زنان حاضر در آنجا هم گرد آمدند و چندین روز، همین گونه ماندند (ابن طاووس، ۱۳۴۸، ص ۲۲۵). همچنین علامه مجلسی، در کتاب زاد المعاد می نویسد: «مشهور آن است که سبب تأکید زیارت آن حضرت در این روز، آن است که امام زین العابدین علیه السلام با سایر اهل بیت علیهم السلام در این روز بعد از مراجعت از شام، به کربلائی معلی وارد شدند و سرهای مطهر شهداء را به بدن های ایشان ملحق کردند». (مجلسی، بی تا، ص ۴۰۲)

۴. پیاده روی در زیارت اربعین

درباره برخی از اعمال عبادی همانند نماز و حج سفارش شده که افراد با پای پیاده، خود را به محل عبادت برسانند و تأکید شده برای هر قدمی که انسان برمی دارد، ثواب های زیادی

در نظر گرفته شده است (مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۸۰، ص ۳۶۸). در سیره اهل بیت علیهم السلام نیز موارد زیادی نقل شده که با پای پیاده به سفر حج مشرف شده‌اند. به عنوان نمونه، نقل شده است که امام حسن علیه السلام حج را پیاده انجام می‌داد (صدوق، ۱۳۷۶، ص ۱۷۸) و نقلی وجود دارد که آن حضرت، ۲۵ مرتبه از مدینه با پای پیاده به زیارت خانه خدا رفتند. (ابن حیون، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۵۳۶)

یکی از عبادت‌هایی که توصیه شده به صورت پیاده‌روی انجام شود، زیارت اهل بیت علیهم السلام به ویژه امام حسین علیه السلام است. در روایتی، امام صادق علیه السلام خطاب به شخصی به نام علی بن میمون صائغ فرمودند: ای علی! قبر حسین علیه السلام را زیارت کن و ترک مکن. عرض کردم: ثواب کسی که آن حضرت را زیارت کند چیست؟ حضرت فرمودند: کسی که پیاده زیارت کند آن حضرت را، خداوند به هر قدمی که برمی‌دارد، یک حسنه برایش نوشته و یک گناه از او محو می‌فرماید و یک درجه مرتبه‌اش را بالا می‌برد و وقتی به زیارت رفت، حق تعالی دو فرشته را موکل او می‌فرماید که آنچه خیر از دهان او خارج می‌شود را نوشته و آنچه شر و بد می‌باشد را ننویسند و وقتی برگشت، با او وداع کرده و به وی می‌گویند: ای ولی خدا! گناہانت آمرزیده شد و تو از افراد حزب خدا و حزب رسول او و حزب اهل بیت رسولش می‌باشی، به خدا قسم! هرگز تو آتش را به چشم نخواهی دید و آتش نیز هرگز تو را نخواهد دید و تو را طعمه خود نخواهد کرد (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۱۳۳-۱۳۴). به کار رفتن تعبیر «ولی خدا» برای زائر پیاده امام حسین علیه السلام، نشانه این است که زائر آن حضرت، به دلیل سختی‌هایی که در مسیر زیارت متحمل شده و به جهت پیوندی که با امام حسین علیه السلام برقرار کرده، به دریای دوستان و اولیاء الهی که امام حسین علیه السلام نیز - با توجه به فقرات اولیه زیارت اربعین - یکی از ایشان است، وارد شده است. این روایت، هرچند اختصاص به اربعین ندارد، اما به علت عمومیتی که دارد، شامل زیارت اربعین امام حسین علیه السلام نیز می‌شود.

۵. زیارت اربعین و ترویج شعائر

زیارت اربعین، یکی از مهم‌ترین و ارزنده‌ترین شعائر دینی است که امروزه در سطحی

۱. در اولین جملات زیارت اربعین، تعبیر «السَّلَامُ عَلٰی وَلِيِّ اللَّهِ وَحَبِيبِهِ، السَّلَامُ عَلٰی خَلِيلِ اللَّهِ وَنَجِيبِهِ» به کار رفته است. (مکی عاملی، ۱۴۱۰، ص ۱۸۵ و ابن‌المشهدی، ۱۴۱۹، ص ۵۱۴).

بسیار وسیع و عظیم برگزار می‌شود. مقام معظم رهبری، در یکی از سخنان خویش درباره اربعین می‌فرماید: «این کسانی که این راه را طی کردند و این حرکت عاشقانه و مؤمنانه را دارند انجام می‌دهند، واقعاً دارند حسنه‌ای را انجام می‌دهند. این یک شعار بزرگ است: «لَا تُحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ». این بلاشک جزء شعائر الله است. جا دارد که امثال بنده که محرومیم از این جور حرکت‌ها، عرض بکنیم که: «يَا لَيْتَنَا كُنَّا مَعَكُمْ فَنُفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا» (https://www.tasnimnews.com)؛ ۱۳۹۴/۹/۹. توجه به کلام ایشان نشان می‌دهد این شعار ارزنده، دارای اجر و ثواب بسیار زیادی نیز هست که ایشان آروزی همراهی با زوار را مطرح می‌کنند.

زیارت اربعین می‌تواند از جهات مختلفی، بر افراد و جامعه تأثیرگذار باشد. اصلاح اخلاق فردی و کسب معنویت، یکی از مهم‌ترین تأثیرات زیارت اربعین است که معمولاً در زائران امام حسین علیه السلام مشاهده می‌شود. علاوه بر این، حسرتی که از سوی بازماندگان از قافله زوار حسینی در دل هر شیعه‌ای پیدا می‌شود نیز از اهمیت بسیاری برخوردار است. این افراد به دلیل بازماندن از زیارت، در دل آروز می‌کنند که همراه زوار باشند و به همین جهت، از اجر و ثواب برخوردار می‌شوند. تجدید عهد و پیمان با امام حسین علیه السلام، از دیگر تأثیرات زیارت اربعین است. زائران اربعین سیدالشهداء علیه السلام با ورود به کربلا، با امام حسین علیه السلام پیمان می‌بندند که در مسیر حسینی حرکت کنند و از دشمنان آن حضرت بیزار باشند.

زیارت اربعین که امروزه با جمعیتی نزدیک به بیست میلیون نفر زائر یا بیشتر انجام می‌شود، ظرفیتی بسیار عالی در راستای معرفی شیعه و شعائر شیعی است. در این باره، آیت الله محمدتقی بهجت می‌گوید: «... امام زمان علیه السلام، خودش را به واسطه امام حسین علیه السلام به همه عالم معرفی می‌کنند... بنابراین در آن زمان باید همه مردم عالم، حسین علیه السلام را شناخته باشند... اما الان هنوز همه مردم عالم، حسین علیه السلام را نمی‌شناسند و این تقصیر ماست، چون ما برای سیدالشهداء علیه السلام طوری فریاد زدیم که همه عالم صدای ما را بشنود. بر این اساس، پیاده‌روی اربعین بهترین فرصت برای معرفی حسین علیه السلام به عالم است» (رخشاد، بی‌تا، ص ۱۲۶). این بیان آیت الله بهجت، دلالت بر این دارد که امام حسین علیه السلام و زیارت او و معرفت حسینی، مقوله‌ای فراشیعی است. حتی طبق این بیان، همه عالم، به معرفت امام حسین علیه السلام نیازمندند.

۱. ظاهراً پیاده‌روی دسته‌جمعی برای زیارت اربعین، از زمان شیخ انصاری (۱۲۸۱ق) به بعد رونق یافته است.

در ادامه، نقش زیارت اربعین و کارکرد آن در ترویج شعائر دینی، در چند محور بیان می‌شود:

۵-۱. اربعین و ترویج شعار محبت اهل بیت علیهم‌السلام

یکی از شعائر الهی که در پرتو زیارت اربعین ترویج می‌شود، اظهار عشق و محبت نسبت به خاندان اهل بیت علیهم‌السلام است. در قرآن کریم، مودت و دوستی نسبت به ذوی القربی سفارش شده است (شوری: ۲۳) و اربعین، جلوه‌گاه اظهار محبت به خاندان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به ویژه امام حسین علیه‌السلام است. زیارت اربعین، نشان‌دهنده مودت و دوستی میان زائر و امام حسین علیه‌السلام است. طبیعتاً این دوستی، از ارزش و اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. هنگامی که در روز اربعین سید الشهداء علیه‌السلام، جابرین عبدالله به همراه عطیه عوفی به زیارت امام حسین علیه‌السلام رفتند، جابر بن عبدالله رو به مرقد مطهر امام حسین علیه‌السلام کرد و گفت: «سلام بر شما ای ارواحی که در راه حسین علیه‌السلام فدا شدید و شهادت می‌دهم که شما نماز را به پا داشتید... و قسم به خدا ما در آنچه شما وارد شدید و عمل کردید، شریک هستیم!». عطیه عوفی به جابر گفت: ما چگونه در ثواب آنها شریک هستیم، در حالی که ما نه به وادی فرود آمدیم و نه از کوهی بالا رفتیم و نه شمشیر زدیم؛ اما این گروه، میان سر و بدن هایشان جدایی افتاده و فرزندانشان یتیم شده و همسرانشان بیوه گشته‌اند؟». جابر گفت: ای عطیه! از حبیب خود رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم شنیدم که فرمود: اگر کسی، گروهی را دوست داشته باشد، با آن گروه محشور خواهد شد و کسی که کار گروهی را دوست بدارد، با آنان، در کار آنان شریک خواهد شد، و قسم به خدا! نیت من و نیت یاران بر آن چیزی است که امام حسین علیه‌السلام و اصحاب او بر آن گذشته و رفته‌اند». (طبری آملی، ۱۳۸۳، ص ۷۴ - ۷۵)

۵-۲. اربعین و ترویج شعار ایثار

رسم نیکوی رسیدگی به زائران حسینی و رفع احتیاجات آنها از جمله: اطعام و فراهم ساختن مکان استراحت و... برای آنان نیز از امور پسندیده و ایثارگرانه‌ای است که برخی

دیگر از شعائر اسلامی (همانند ایثار و...) را ترویج می‌کند. در آموزه‌های دینی، غذا دادن به دیگران، بسیار سفارش شده و اجر و ثواب زیادی برای آن در نظر گرفته شده است (منسوب به علی بن موسی، ۱۴۰۶، ص ۳۶۲ و برقی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۲۹۲)

رسم اطعام دهی به مصیبت دیدگان و عزاداران، از زمان خود پیامبر اکرم ﷺ آغاز شده است. بر اساس روایتی از امام صادق علیه السلام، وقتی جعفر بن ابی طالب در جنگ موته به شهادت رسید، رسول خدا ﷺ به حضرت فاطمه علیها السلام امر فرمود تا سه روز برای اسماء بنت عمیس (همسر جعفر) غذا فراهم سازد و نزد او ببرد... این کار پس از آن رسم شد (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۴۱۹). در حدیث دیگری، امام صادق علیه السلام فرمود: وقتی جعفر به شهادت رسید، رسول خدا ﷺ وارد خانه وی شد و به دیگران دستور داد برای اهل و عیال او غذایی تدارک بینند و همین روش، مرسوم شد (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳، ص ۲۱۷ و برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۴۱۹ - ۴۲۰). روایتی دیگر در محاسن برقی وجود دارد که نشان می‌دهد امام زین العابدین علیه السلام هنگام سیاه پوشی و عزاداری خانم‌های بنی هاشم، ایشان را اطعام می‌کردند. (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۴۲۰ و مجلسی، ۱۳۶۳، ج ۴۵، ص ۱۸۸)

۲-۳. اربعین و ترویج شعار وحدت

در دین اسلام و سیره پیشوایان دینی، توجه بسیاری به مقوله وحدت شده (رک: آقائوری، ۱۳۹۴، ص ۲۱) و قرآن کریم همواره پیروان خویش را به حفظ وحدت و همدلی و پرهیز از تفرقه سفارش کرده است (آل عمران: ۱۰۳ و انفال: ۴۶). برگزاری مراسم اربعین، آن هم با حضور پیروان مذاهب مختلف از جمله اهل سنت، نقش بسیار زیادی در ترویج این شعار اساسی اسلام دارد. مشارکت برخی از اهل سنت در مراسم اربعین، به دلیل روایاتی است که از سیره پیامبر ﷺ و برخی از صحابه در این زمینه بیان شده است. در منابع اهل سنت، علاوه بر روایاتی که نشان می‌دهد در سیره رسول خدا ﷺ زیارت قبور شهدا جایگاه خاصی داشته (ابی داود، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۴۵۳؛ احمد بن حنبل، بی تا، ج ۱، ص ۱۶۱ و ابن حبان، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۳۲۳)، در سیره صحابه نیز زیارت قبور و از جمله زیارت قبر امام حسین علیه السلام مورد توجه بوده است. (رک:

ابن کرامه، ۱۴۲۰، ص ۹۱ و ابن کثیر، ۱۴۰۸، ج ۸، ص ۲۲۲)

در مراسم اربعین، وحدت و همدلی میان ایرانیان و عراقی‌ها، شیعه و سنی و عرب و عجم، بسیار ارزنده و درس آموز است. مقام معظم رهبری، حضرت آیت الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید: «همین قدر که ما ولو در اظهاراتمان، کنار یکدیگر قرار بگیریم، عظمت می‌بخشد به دنیای اسلام؛ عظمت می‌بخشد به شخصیت امت اسلامی؛ هرچا نمونه‌هایی از این اجتماع را ما مشاهده کردیم، ولو تن‌ها، جسم‌ها در کنار هم قرار گرفتند، دیدیم انعکاس آن در دنیا، مایه شرف و آبروی اسلام و مسلمین شد؛ مایه آبروی پیغمبر شد... امسال شما ملاحظه کردید در اربعین حسینی، میلیون‌ها انسان در کنار هم قرار گرفتند؛ خود این حرکت عظیم یک جمعی از مسلمان‌ها - البته مخصوص شیعه نبود، سنی‌ها هم بودند - که در دنیا انعکاس پیدا کرد، تعظیم کردند؛ تجلیل کردند؛ آن را بزرگ‌ترین گردهمایی عالم به حساب آوردند؛ چه کسانی؟ آنهایی که دارند مسائل اسلامی را رصد می‌کنند... حادثه عجیبی بود حادثه امسال اربعین کربلا. این راه را دشمنان اسلام و دشمنان اهل بیت به خیال خود مسدود کرده بودند. ببینید چه حرکت عظیمی اتفاق افتاد! وقتی حتی جسم‌ها در کنار هم قرار می‌گیرد، این جور انعکاس پیدا می‌کند. اگر ما با هم باشیم، کشورهای اسلامی، ملت‌های مسلمان - سنی و شیعه و فرق مختلف تستن و تشیع - با یکدیگر دل‌هاشان صاف باشد، نسبت به یکدیگر سوءظن نداشته باشند، سوءنیت نداشته باشند، به یکدیگر اهانت نکنند، ببینید در دنیا چه اتفاقی خواهد افتاد؛ چه عزتی برای اسلام درست خواهد شد! وحدت؛ وحدت».

https://farsi.khamenei.ir؛ ۱۹/۰۱۹۳ (۱۳۹۳)

ماموستا ملامصطفی محمودی، امام جمعه پیرانشهر نیز با اشاره به اهمیت زیارت امام حسین علیه السلام در کربلا، این زیارت را در راستای تقویت اتحاد میان مسلمانان، دارای اهمیت می‌داند. وی بر این باور است: رفتن به کربلا و زیارت امام حسین علیه السلام در هر زمانی مناسب است و در ایام اربعین بهتر می‌باشد. ماموستا محمودی با اشاره به اینکه پیاده‌روی اربعین، یک تجمع عبادی و سیاسی است، تصریح کرد: عبادی است؛ زیرا زائران به سمت ولی خدا می‌روند، کسی که محبوب خدا بوده، تا در کربلا به مقام و روح این ولی خدا احترام بگذارند. علاوه بر عبادی بودن، این برنامه، سیاسی هم هست؛ زیرا این تجمع در برابر کافران و افراد

ضد دین تشکیل می‌شود و باعث می‌شود در دل آنها، رعب و وحشت به وجود بیاید، این حرکت، صف‌آرایی است در برابر ظالمان، تا بدانند مسلمانان، آگاه و در میدان هستند و در خواب نیستند». (https://www.alwahabiyah.com) (۱۳۹۸/۹/۸)

۴-۵. اربعین و ترویج یاد شهیدان

یکی دیگر از شعائر دینی، یاد «شهید» است که در اربعین حسینی، این شعار به وضوح تبلیغ می‌شود. توجه به شهیدان و در صدر آنان، سیدالشهداء علیه السلام و زنده نگه داشتن یاد و خاطره آنان، از شعائر بسیار ارزنده‌ای است که هم در احادیث و زیارت‌نامه‌ها به آن سفارش شده و هم مورد تأکید برخی از بزرگان قرار گرفته است. احادیثی که در آنها بر زیارت امام حسین علیه السلام تأکید شده، در حقیقت، تأکید بر زیارت شخصیتی است که از او در روایات، با عنوان «سید الشهداء علیه السلام» یعنی سرور و سالار شهیدان یاد شده است. در یکی از این روایات، رسول خدا صلی الله علیه و آله آن حضرت را این گونه معرفی کرده است: «انه سید الشهداء من الاولین و الاخرین فی الدنیا و الآخرة» حسین علیه السلام سرور شهیدان از نخستین تا آخرین آنها در دنیا و آخرت است» (ابن قولویه، ۱۳۵۶، ص ۱۴۸). در روایتی، امام سجاد علیه السلام فضیلت و قداست کربلا نسبت به سایر شهرها را به این جهت می‌داند که پیکر پاک سیدالشهداء علیه السلام را در آغوش گرفته است. «قال علی بن الحسین علیه السلام: اِتَّخَذَ اللهُ أَرْضَ كَرْبَلَا حَرَمًا آمِنًا مُبَارَكًا... الَّتِي تَضَمَّنَتْ سَيِّدَ الشَّهَدَا و سَيِّدَ شَبَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ» (جرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۰، ص ۴۰۳). در این روایت، مانند روایت قبلی، تعبیر سیدالشهداء برای امام حسین علیه السلام به کار رفته است. امام صادق علیه السلام نیز در روایات متعددی، جدش امام حسین علیه السلام را سیدالشهداء علیه السلام خوانده است (ابن قولویه قمی، ۱۳۵۶، باب ۲۸، ص ۱۸۴ و باب ۳۷، ص ۲۱۶-۲۲۰). طبق روایت دیگری، امام صادق علیه السلام به ام سعید احمسیه، که مرکبی کرایه کرده بود تا در مدینه بر سر قبور شهدا برود، فرمود: چرا به زیارت سیدالشهداء علیه السلام نمی‌روی؟ پرسید: سرور شهیدان (سیدالشهداء) کیست؟ فرمود: حسین بن علی علیه السلام است. (همان، ص ۲۱۷ و شیخ صدوق، ۱۳۶۸، ص ۱۲۲)

برگزاری مراسم باشکوه اربعین امام حسین علیه السلام در راستای ترویج خاطره و حماسه سرور و سالار

شهیدان است و از این جهت، یکی از بزرگ‌ترین شعائر است که در تجلیل از مقام شهید و شهادت و باهدف زنده نگه داشتن یاد جانبازی‌های سیدالشهداء علیهم‌السلام انجام می‌شود و از این رو نیز از ارزش و اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله، در یکی از بیانات خویش می‌فرماید: «گاهی رنج و زحمت زنده نگه داشتن خون شهید، از خود شهادت کمتر نیست. رنج سی ساله امام سجاد علیه‌السلام و رنج چندین ساله زینب کبری علیها‌السلام از این قبیل است. رنج بردند تا توانستند این خون را نگه بدارند».^{۱۳۷۶/۲/۱۷} (<https://farsi.khamenei.ir>)

بنابراین، اربعین حسینی در حقیقت، یادکرد شهدا و بزرگداشت چهلمین روز شهادت شهیدان دشت کربلا است. کسانی که قدم به زیارت امام حسین علیه‌السلام در اربعین می‌گذارند در حقیقت، به پاس جانبازی و فداکاری شهدای کربلا، در این مسیر حرکت می‌کنند و هدف اصلی آنان، تجلیل از مقام شهیدان است. مقام معظم رهبری در یکی از سخنان خویش می‌فرماید: «اساساً اهمیت اربعین در آن است که در این روز، با تدبیر الهی خاندان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، یاد نهضت حسینی برای همیشه جاودانه شد و این کار، پایه‌گذاری گردید. اگر بازماندگان شهدا و صاحبان اصلی، در حوادث گوناگون - از قبیل شهادت حسین بن علی علیه‌السلام در عاشورا - به حفظ یاد و آثار شهادت کمر نیندند، نسل‌های بعد، از دستاورد شهادت، استفاده زیادی نخواهند برد». در بخش دیگری از سخنان ایشان آمده است: «درسی که اربعین به ما می‌دهد این است که باید یاد حقیقت و خاطره شهادت را در مقابل طوفان تبلیغات دشمن زنده نگه داشت».^{۱۳۶۸/۰۶/۲۹} (<https://farsi.khamenei.ir>)

۵-۵. اربعین و ترویج مکتب حسینی

حضور بسیار پرشور و میلیونی زائران اربعین می‌تواند موجب ترویج مکتب حسینی در دنیا شود. امروزه مردم جهان، شاهد اجتماع بسیار عظیمی از شیعیان در کربلا هستند. حضور میلیونی و مشاهده جلوه‌های ایثار در این مراسم معنوی، این سؤال را برای آنان پیش می‌آورد که حسین که بوده و چه کرده که این جمعیت انبوه، این گونه نسبت به او عشق می‌ورزند و در راه او حرکت می‌کنند؟ همین سؤال، مقدمه‌ای می‌شود برای آشنایی آنان با

مکتب انسانی و الهی امام حسین علیه السلام. ضمن اینکه در ایام اربعین، هم در کربلا و هم در مسیر نجف به کربلا و سایر مناطق، مراسم‌های گوناگونی در موکب‌ها و مساجد و... برگزار می‌شود که در آنها، وعاظ و مداحان، مکتب حسینی را به دیگران معرفی می‌کنند و از این طریق نیز به نشر این مکتب ارزنده کمک می‌کنند.

نتیجه‌گیری

زیارت امام حسین علیه السلام، به ویژه در اربعین شهادت آن حضرت، مورد توجه و سفارش پیشوایان دینی بوده و در برخی از روایات، از آن به عنوان یکی از علائم و نشانه‌های مؤمن یاد شده است. این زیارت در سال‌های اخیر، از رونق بسیاری برخوردار شده است؛ به گونه‌ای که علاوه بر مسلمانان - اعم از شیعه و اهل سنت - غیر مسلمانان نیز تمایل دارند در آن شرکت کنند. این زیارت، یکی از مهم‌ترین شعائر شیعی و اسلامی است که تأثیرات قابل توجهی، هم بر شیعیان و هم بر غیر شیعیان داشته است. شیعیان و غیر شیعیان، هر ساله به مناسبت چهلمین روز شهادت سرور و سالار شهیدان، حضرت اباعبدالله الحسین علیه السلام و یاران وفادارش، از مناطق دور و نزدیک و پیاده و سواره، خود را به کربلا می‌رسانند و نسبت به آن حضرت، اظهار عشق و ارادت می‌کنند. این زیارت، علاوه بر اینکه سبب نزدیکی روح زیارت‌کنندگان به امام حسین علیه السلام و بهبود اخلاق و رفتار آنان می‌شود، در ترویج سایر شعائر دینی نیز نقش دارد. ترویج شعار محبت و دوستی نسبت به خاندان اهل بیت علیهم السلام، که مورد سفارش قرآن کریم نیز هست، ترویج شعار ایشار و از خودگذشتگی، ترویج شعار وحدت و ترویج یاد و خاطره شهیدان و ترویج مکتب حسینی، برخی از مهم‌ترین شعائری هستند که در پرتو بزرگداشت اربعین حسینی به منصفه ظهور می‌رسند.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. آفانوری، علی، ۱۳۹۴ ش، امامان شیعه و وحدت اسلامی، قم: دانشگاه ادیان.
۲. ابن اعثم کوفی، ۱۴۱۱ ق، الفتوح، تحقیق: علی شیری، بیروت: دار الاضواء.
۳. ابن المشهدی، محمد، ۱۴۱۹ ق، المزار الكبير، قم: قیوم.
۴. ابن حبان، ابوحاتم محمد، ۱۴۱۴ ق، صحیح ابن حبان، بی جا: موسسه الرساله.
۵. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، ۱۴۰۹ ق، شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار عليهم السلام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۶. ابن قولویه، جعفر بن محمد، ۱۴۱۹ ق، کامل الزیارات، نجف اشرف: دار المرتضویه.
۷. ابن نما حلی، ۱۳۶۹ ق، مثير الاحزان، نجف: المطبعة الحیدریه.
۸. ابن کثیر، اسماعیل، ۱۴۰۸ ق، البدایه و النهایه، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۹. ابن کرامه، محسن، ۱۴۲۰ ق، تنبیه الغافلین عن فضائل الطالبین، بی جا: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه.
۱۰. ابی داود، سلیمان بن الأشعث، ۱۴۱۰ ق، سنن ابی داود، بیروت: دار الفکر.
۱۱. احمد بن حنبل، بی تا، مسند احمد، بیروت: دار صادر.
۱۲. اصفهانی، ابوالفرج، ۱۴۰۵ ق، مقاتل الطالبیین، قم: منشورات الرضی.
۱۳. برقی، احمد بن محمد بن خالد، ۱۳۷۱ ق، المحاسن، قم: دار الکتب الاسلامیه.
۱۴. بهجت، محمد تقی، ۱۳۹۴ ش، رحمت واسعة، قم: مرکز تنظیم و نشر آثار حضرت آیت الله بهجت.
۱۵. بیرونی، ابوریحان، ۱۴۰۰ ق، الآثار الباقیه، تهران: میراث مکتوب.
۱۶. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۸ ش، شکوفایی عقل در پرتو نهضت حسینی، قم: اسراء.
۱۷. جوهری، اسماعیل بن حماد، ۱۴۱۰ ق، الصحاح، بیروت: دار العلم للملایین.
۱۸. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ ق، وسائل الشیعة، قم: آل البيت عليهم السلام.
۱۹. حلی، ابن فحد احمد بن محمد، ۱۴۰۷ ق، عدة الداعي و نجاح الساعي، بی جا: دار الکتب الاسلامیه.
۲۰. خوارزمی، موفق بن احمد، ۱۴۲۳ ق، مقتل الحسين عليه السلام، قم: انوار الهدی.
۲۱. رخشاد، محمد حسین، بی تا، در محضر بهجت، قم: موسسه فرهنگی سماء.
۲۲. زرکلی، خیرالدین، ۱۹۹۸ م، الأعلام، بیروت: دار العلم للملایین.
۲۳. سید بن طاووس، علی بن موسی، ۱۳۴۸ ش، اللهوف علی قتلی الطفوف، تهران: جهان.
۲۴. _____، ۱۳۷۶ ش، الاقبال بالاعمال الحسنه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۵. شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی، ۱۴۱۲ ق، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
۲۶. صاحب بن عباد، کافی الکفاة اسماعیل بن عباد، ۱۴۱۴ ق، المحيط فی اللغة، بیروت: نشر عالم الکتب.
۲۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، ۱۳۶۸ ش، ثواب الاعمال، قم: منشورات الشریف الرضی.

۲۸. _____، ۱۳۷۶ ش، امالی، تهران: کتابچی.
۲۹. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۶۰ ش، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات فراهانی.
۳۰. طبری آملی، عمادالدین أبي جعفر محمد بن أبي القاسم، ۱۳۸۳ ق، بشارة المصطفى لشيعة المرتضى، نجف: المكتبة الحيدريه.
۳۱. طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۰۷ ق، تهذيب الاحكام، تهران: دار الكتب الاسلاميه.
۳۲. _____، ۱۴۱۱ ق، مصباح المتهدد، بيروت: موسسه فقه شيعه.
۳۳. قرشى، سيد على اكبر، ۱۴۱۲ ق، قاموس قرآن، تهران: دار الكتب الاسلاميه.
۳۴. قمی، شيخ عباس، بی تا، مفاتيح الجنان، قم: اسوه.
۳۵. كلینی، محمد بن يعقوب، ۱۴۰۷ ق، الكافي، تهران: دار الكتب الاسلاميه.
۳۶. مجلسی، محمد باقر، ۱۳۶۳ ش، بحار الانوار، تهران: دار الكتب الاسلاميه.
۳۷. _____، بی تا، زاد المعاد، تهران: مركز نشریات مكتوب.
۳۸. مفید، محمد بن محمد بن نعمان، ۱۴۱۳ ق - الف، مناسك المزار، قم: كنگره هزاره شيخ مفید.
۳۹. _____، ۱۴۱۳ ق - ب، مسار الشيعة، قم: كنگره هزاره شيخ مفید.
۴۰. منسوب به على بن موسى امام هشتم علیه السلام، ۱۴۰۶ ق، الفقه المنسوب إلى الإمام الرضا علیه السلام، مشهد: موسسه آل البيت علیهم السلام.
۴۱. مكی عاملی (شهید اول)، محمد بن جمال الدين، ۱۴۱۰ ق، المزار، قم: موسسه امام مهدي علیه السلام.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی